

נומריקוז

מסע ביבליוגרפי - גליון 22

"הנייר שחור והדפוס אינו טוב" - האמנם?

סמוך לשנת ת"י (1650) נדפס בעיר פראג "ספר הזכרונות". ספר זה נדפס בעילום שם מחברו ומטרתו לעורר את העם על מכשולות ועבירות שבני אדם נוטים לזלזל בהם.

כיום ידוע כי מחבר הספר היה רבי שמואל אבוהב (1610-1694), רב בונציה ומחשובי חכמי איטליה בדורו.

עובדת היותו מחבר הספר מוסכמת על הכל ולא נכנס כרגע לפרטי ייחוס זה (ראו על כך בהרחבה: מאיר בניהו, דור אחד בארץ, ירושלים תשמ"ח, עמ' מה-מט), אך נשאלות כמה שאלות:

ראשית, מדוע העלים רבי שמואל את שמו מחיבורו זה?

שנית, מדוע הרחיק רבי שמואל את הדפסת הספר לפראג הרחוקה, בעוד בסמוך לו שוכנים דפוסי איטליה שנודעו ביופיים ואיכותם?

ובכן, נתבונן בדברי החיד"א, בספרו 'שם הגדולים' (מערכת סופרים, ערך 'ספר הזכרונות'):

ספר הזכרונות המדבר באיזה דינין אשר קצת העם נכשלים... לא נזכר בספר מי בעל דברים, שמו ושם עירו. וידענו שחיברו הרב החסיד מהר"ש אבוהב, אחד המיוחד מרבני ויניציא... ולרוב חסידותו לא הזכיר שמו עליו... ולהעלים הדבר הנייר שחור והדפוס אינו טוב...

נמצא לדברי החיד"א כי הסיבה שרבי שמואל העלים את שמו היתה ענוותנותו הגדולה. [אגב כך, מנצל את החיד"א את ההזדמנות ופותח בדיון ארוך בדבר הדפסת חיבורים בעילום-שם, ומעלה צדדים לחיוב ולשלילה].

אך נדמה כי במקרה של רבי שמואל אבוהב, הייתה סיבה נוספת להעלמת שמו, מלבד ענוותנותו הגדולה, והיא רצונו לקיים את מצוות "תוכחה" בסתר ובצורה מכובדת, שכן חלק מהנושאים שעליהם מוכיח רבי שמואל בספרו, קשורים באופן מובהק דווקא ליהודי מקומו, יהודי איטליה, כגון איסור "סתם יינם", "שעטנז" וגילוח הזקן בתער, שבקהילות איטליה רווח הנוהג לזלזל בהם. נושאים אלה אף עמדו במוקד פולמוסים בין רבני איטליה עצמם. לכן ניתן להבין את העדפת רבי שמואל להעלים את שמו מתוכחה שהייתה מכוונת ליהודים שבסביבתו.

זו כנראה גם התשובה לשאלה השניה ששאלנו. כפי הנראה ידע רבי שמואל כי אם ידפיס את הספר באחד מדפוסי איטליה, לא יצליח להסתיר את עובדת היותו המחבר, ולכן שלח את הספר (מסתבר שלא נסע בעצמו) להדפסה בפראג (ויתכן שהמביא להדפסה היה מקורבו ר' יצחק ישורון, שהיו שיחסו אותו בטעות כמחבר הספר. ראה בניהו שם).

אלא שברצוני להתעכב כאן על דבריו האחרונים של החיד"א: "ולהעלים הדבר הנייר שחור והדפוס אינו טוב...".

ראשית, לא ברור לי כיצד תורמת איכות ההדפסה או גריעותה להעלמת שם המחבר?

שנית, לא ידוע לי אם נדדמן להחיד"א עותק במצב גרוע במיוחד, או שמא לא היה רגיל לרמת ההדפסה של דפוסי פראג (קשה להאמין). כידוע היה גם ביבליוגרף מומחה), שכן הטפסים של הספר שנתקלתי בהם אינם שונים לרעה באופן קיצוני מכמה דפוסים אחרים בני אותה תקופה (להוציא דפוסי איטליה האיכותיים).

להלן תמונה שצילמתי מעותק במצב טוב מאד, שנמצא כרגע במשרדי "קדם - בית מכירות". קשה קצת להתרשם מן התמונה, אבל תנסו:

סריקה של טופס נוסף נמצאת ברשת (מספריית אוניברסיטת ברנדייס - [קישור](#)). בטופס זה בולט יותר כי הנייר אינו איכותי (הוא גם מוכתם מאד), אך עדיין לא ברור לי אם יש כאן משהו מכון שקשור להעלמת שמו של רבי שמואל אבוהב מספרו, או שמא יש בכך רק כבדי ללמד על רמת הדפוס בפראג באותן שנים?

[ניתן גם לנסות להתרשם מסריקת הטופס שבאתר HebrewBooks, למרות שאינה באיכות צילום].

נפוליאון והיהודים - הדפוס העברי בלינוויל / דף לא ידוע מוורשא

נפוליאון בונפרטה (1769-1821), המצביא המהולל וקיסר צרפת, טבע רישומים משמעותיים בקורות הימים של יהודי אירופה. כיבושיו המזהירים ברחבי אירופה הביאו אל היהודים לראשונה את בשורת שיויון הזכויות של המהפכה הצרפתית, אך יחד עם זאת נשאו בכנפיהם גם סבל רב ליהודים. במהלך מלחמות נפוליאון הואשמו היהודים פעמים רבות כבוגדים במדינת מושבם, מתוך ההנחה (המוצדקת לרוב) כי האהדה הטבעית של היהודים נתונה לנפוליאון. מסיבה זו סבלו קהילות יהודיות התנכלויות ופוגרומים בשעה שעמדו חיילי נפוליאון בפתח המדינה, ושוב חזרו ונפגעו לאחר שנפוליאון נסוג וכיבושו הסתיים. בשל סיבות אלו ואחרות (כמו למשל ניסיון ההתערבות של נפוליאון בעיצוב ההלכה היהודית, באמצעות ה"סנהדרין" שהקים) היה יחס היהודים אליו מורכב, היו שראו בו גואל ומשחרר והיו שהתייחסו אליו בחשדנות. רבים ניסו לפחות להוכיח את נאמנותם למדינה בה חיו.

בספר "נפוליאון ותקופתו", שיצא בסדרת "ספריית דורות" של מוסד ביאליק (ירושלים תשכ"ח), אסף ברוך מבורך רשומות, שירים ועדויות שנכתבו בעברית על ידי יהודים על נפוליאון. ספר זה הנו אסופה מרתקת בנושא זה, אך מן המפגש הקצר שלי עם חומרים שונים, יש לי תחושה שחומר רב טרם נאסף, ויכול עוד לפרנס ספר אחד או שניים לפחות. בכל מקרה, להלן תרומה צנועה משלי על "נפוליאון והיהודים".

נתחיל בעניין שקשור לתולדות הדפוס העברי, והוא הדפוס בעיר לינוויל.

לינוויל (Lunéville) ממוקמת בחבל לורן שבצפון-מזרח צרפת (חלק מאלזס-לורן, שטח המריבה המפורסם בין גרמניה לצרפת). במאה ה-18 התקיימה באלזס-לורן קהילה יהודית חשובה, שמרכזת היה בערים שטרסבורג ומץ. במץ פעל באותה עת דפוס עברי, אך במפנה המאות ה-18 וה-19 הוקם דפוס קטן נוסף בעיירה לינוויל. הדפוס הוקם על ידי יהודי בשם אברהם פריזעק והוא פעל תקופה קצרה, בין השנים 1807-1799. בדפוס זה נדפסו בסך הכל כ-16 ספרים.

לאחרונה הגיע ל"קדם - בית מכירות" אוסף של עשרה מתוך ה-16 שנדפסו בלינוויל. כשדפדפתי בהם מצאתי לפחות בשני מקומות את עקבות התקופה.

השנים שבהן פעל הדפוס, ראשיתן בעיצומה של המהפכה הצרפתית וסופן בעלייתו של נפוליאון לשלטון. הד לאנדרלמוסיה שנפלה על צרפת באותם ימים נמצא בסליחות שנדפסו בלינוויל בשנת תקנ"ט (1799), שנת עליית נפוליאון לשלטון. המדפיס מסביר את הצורך בסיפורים ובספרי סליחות במילים אלו:

...מחמת חסרון הדפוס כיון שבמדינה זו נמנעים, גם מפני צוק העתים הי' דלתות המדינה נעולים, וחדלו עוברי אורח להביא ממקומות אחרים..."

אך סימן מובהק יותר להשפעת הזמן נמצא בספר אחר, ספר גורן נכון, שנדפס בלינוויל בשנת תקס"ז (1807). בתחתית שער הספר מצאתי את סמלו המלכותי של נפוליאון, שהוכתר באופן רשמי לקיסר כשלוש שנים קודם לכן, בדצמבר 1804.

והנה הסמל כפי שהוא מופיע על מטבע מתקופת נפוליאון השלישי (אחינו של נפוליאון הראשון):

בעבר הוצג ב"קדם - בית מכירות" כתב-יד מיניאטורי מאויר של לוח שנה עברי, שכתב ואייר בשנת 1811 יהודי בשם יעקב ישראל מונטיפיורי (נולד 1748), בן למשפחת מונטיפיורי אשר גרה בעיר אנקונה שבאיטליה. בדף האחרון של הלוח מופיע איור סמלו של נפוליאון. יש לציין כי יהודי אנקונה חיו בגטו בתנאים קשים ובהשפלה, עד שנת 1797, אז כבש צבאו של נפוליאון את העיר וחומות הגטו נהרסו, ובעיניהם נתפס נפוליאון כמשחרר.

ב'מגן' שעל גוף הנשר, מופיע שמו של הצייר. האות N היא האות הראשונה בשמו של נפוליאון. הכוכב המופיע מעל דמות הנשר נועד לסמל את "כוכב נפוליאון", כוכב שביט שהופיע בשמי אירופה באותה תקופה ונקשר בעיני רבים עם מזלו העולה של נפוליאון.

נחתום בדף בודד שהודפס בוורשא שבפולין, ביום רביעי ו' אב תקע"ב (15 ביולי 1812), ובו תפילה לנצחונם של נפוליאון, שנאמרה כנראה בבית הכנסת:

דף זה נדיר ולא נרשם ב"מפעל הביבליוגרפיה". זהו תיעודו הראשון ככל הידוע לי.

אתה הוא ה' אלקים אשר תטה לב מלכים ושרים אל אשר תחפוץ ונתת חן העם הזה
בעיני הקיסר יר"ה לשום עינו ולבו עלינו, ויתן אותנו עליון בקרב הארץ, וישם עליו רועה
נאמן מלך זאקסין החסיד פרידריך אגוסט יר"ה...

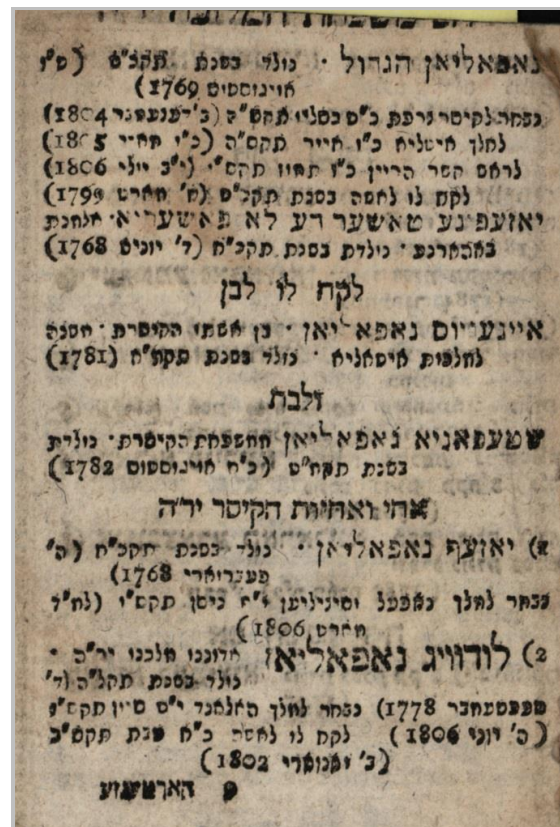
ה' אלקים צא לישע משיחך נעפליאן אשר דשנת בשמן ראשו, סכות ראשון ביום נשק, צו
מלאיך ורעה אליו לא תאונה...

נעאפאליאן! שא תליך חרבך ונטה בכידון אשר בידיך, חילך זאת כארבה יעלו אחריך,
יעלו הרים, ירצון בחומה, ישתקשקון ברחובות...

ה' אלקים שים עינך ולבך על מחנה אלקים זה בעלי ברית קיסר נעפאלאין ומדינות פולין,
ברך ה' חילה ומשפטה ומעשיה..

ה' אלקים תן אחרית ותקוה טובה לחיל מדינותינו מדינות פולין וליטא אשר בהתנדב
לבם לרצון, עוברים חלוצים כעתודים לפני הצאן...

פרידריך אגוסט המוזכר בתפילה, הוא מלך סקסוניה, בן בריתו של נפוליאון, שמונה על ידו לעמוד
בראש "דוכסות ורשה" שהקים נפוליאון לאחר שכבש את פולין.

"יחס משפחת המלוכה" - עמוד מתוך לוח-שנה יהודי לשנת תקס"ט (1808-1809) שנדפס באמשטרדם

בעין של משורר

רשימה לזכרו של לוי יצחק רוזנשטיין ז"ל

בקרוב ימלאו שבע שנים לפטירת חברי היקר לוי יצחק רוזנשטיין ז"ל, שנפטר בד' אלול תשס"ו. דמותו הייחודית חקוקה בזכרונות משפחתו וחבריו, וקשה לשרטטה בשורות קצרות. ובכל זאת אכתוב את מה שבעיניי יכולה להיות הכותרת: לוי יצחק חי את חייו כמשורר, במלוא המובן החיובי של המילה. הוא חי טפח מעל הקרקע, ואת העולם חווה וראה כשיר מופלא. זוטות שגרה ועניינים של מה-בכך, הפכו בעיניו לציוני דרך נשגבים במסע אל האמונה והדבקות.

לוי יצחק נולד, גדל ונפטר במשפחה שורשית של חסידי סלונים. בשנות נערותו חווה תקופות של חיבוטי נפש ולבטים מייסרים מתוך רצון לחצוב את דרכו במו ידיו. הוא ניחן בנפש רגישה ועדינה, שמאסה בבינוניות וב'מצוות אנשים מלומדה'. המסלול שבחר להעביר את עצמו לא היה קל, אך סופו היה חי תשובה-מאהבה עשירים ושמחים. אלו לוו בשירת חיים מתמדת, שהתבטאה הן בכתיבת שירים, הן בתפילה ולימוד תורה יוקדים, והן בזמרה ונגינה (הוא היה בעל חוש מוסיקלי, ניגן על גיטרה, הלחין ואף הקליט שירים רבים; אחד משיריו בוצע על ידי הזמר החסידי דב הנדלר). את היצירות והמקורות, עם האופטימיות המיוחדת שלו, שילב באמונה לווהטת מבית היוצר של חסידות סלונים, אותה ינק בבית הוריו.

למרבה הכאב חלה לוי יצחק במחלה קשה, ולאחר מספר שנים של מירוק בייסורים השיב את נשמתו בטהרה, בהיותו כבן שלושים. דווקא בשנות חוליו התגבר בו מעיין הכתיבה באופן מיוחד, וממבוע זה בחרתי להביא כאן שניים משיריו, לזכרו ולעילוי נשמתו. אך לפני כן, נערוך עמו היכרות יותר מעמיקה, בשני מכתבים שכתב לחבריו בישיבה מבית החולים. היה זה תחלתו של "זמן אלול" תשס"ה (2005), שנה לפני פטירתו, בישיבה החלו אז ללמוד את מסכת "מכות" ולוי יצחק נכנס לסדרת טיפולים קשה בבית החולים איכילוב:

מכתב ראשון:

התחלתי את ה'זמן' החדש עם כל המרץ והשמחה, בקומה התשיעית ממרומי מגדל האשפוז (איכילוב ת"א) במחלקה האונקולוגית. פה אני דן במושגים כגון: ספירת דם, החלפת שקיות, בחילות, תרופות קבועות וכו'. שאף אחד לא ידע מזה. על זה אני חושב, במקום לדון בדיני הזמה, "ועשיתם לו כאשר זמם" ו"עדות שאי אתה יכול להזימה", ושאר עניינים הנלמדים בישיבה. אין ספק, האלול הזה ילמד אותי פרק ב'מכות' ויעשה לי בית ספר או בית חולים. בכל אופן נאלץ אני לחיות כאן. סוד ההצלחה פה הוא להקשיב ללבי, לקול הפנימי, ולקבל את העצמי כפי שהוא; לעודד את עצמי, שאני מסוגל, שאני יכול, ושאצליח בעזרת ה' - שנתן לי את הכוחות בכוח, ושעלי להוציא אותם ולהשתמש בהם בפועל. כל דבר צריך טיפוח ותחזוקה, ובמיוחד רגש רוח הקרב הזה שנמצא אי שם חבוי, וצריך רק ללבות, ולהפוך את הגחלת לשלהבת, שתבער ותאיר, ויהיה תמיד טוב בלב.

בשבוע שעבר שמעתי באוטובוס לירושלים בחור שישב לידי, משוחח בפלאפון, מסכם את 'בין הזמנים' שעבר עליו בארגון 'קעמפ', טיולים וכו'. ובסיום אמר: "עכשיו אני רוצה להתחיל ללמוד טוב". האמת, התרגשתי וקנאתי, כי תוכניות על הנייר הופכות לפעמים לנייר מקומט שמתגלגל למקומו בפח האשפה, וזה מה שקרה אצלי, אך כולי תקווה וחדוות ה', זה הנשק והכוח שלי.

זכרו! אני רוצה וגם יכול - זהו נכס יקר! תפסוהו בשני ידיים!

למעט: רוצה ולא יכול, או: יכול ולא רוצה.

ואסיים בפסוק שאומרים בימים אלו במזמור 'לדוד ה' אורי וישעי': קוה אל ה' חזק ואמץ לבך וקוה אל ה'.

מכל הלב,

לוי יצחק

מכתב שני:

עכשיו זה הזמן, בשלוות הלילה, כשניצני נשירה פוסעים במעבה חיי, חשתי ולא התמהמתי, מה עוד שבקשו חברים רבים וטובים שאמשיך במכתב נוסף, וגם העלו רעיונות נחמדים. ואני בקשתי לדחות את כתיבתי עד ליציאתי מפה (איכילוב ת"א), אך התארכה השהות פה ודחק הזמן לכתוב ממרומי המגדל המשקיף לים הגדול. אי לכך, אזרתי אומץ לכתוב על נושא גדול, שהוא גם שיחת היום: המבט על החודש האהוב הזה הקרוי בפי-כל 'אלול'. בעיניי החודש מתאפיין כזמן שיא של התחדשות, כלומר, בעצם 'השנה מתחילה באלול' ולכן כל העבודה בחודש אלול היא 'עבודת ההתחדשות'. על דרך משל, בחר שנקנס לשיב"ק [ישיבה קטנה] חדשה, והכל חדש. הוא קונה מחברת חדשה לחידו'ת [לחידושי תורה] ללא קמט, ומצרף לזה עט חדש בסטייל, והכל בשביל מסע ההתחדשות שכל כך מרגש אותו. כמו כן, עבודת התקופה היא המחברת הוירטואלית הדמיונית, ובהנחה שכל יום ממלא שעותיו, כל עמוד - יום, וכל שורה - שעה, יש לו 'בו זמנית' גם אהבה למחברת (עם ריח טוב של ספר חדש), וגם יש בו את הפחד 'לפשל' או לעשות טעות שתשאר קבועה במחברת, אבל לדעתי אהבת המחברת תגדל על הפחד, וגם את הפחד יאהב - ועוד יפחד שלא לאבד את הפחד.

כך בנוגע לימים אלו, שבעצם הם ימי התחדשות בבחינת דף חדש, כי בזה שאינני מחטט עד זוב דם בים העבר, אלא מתעכב ומתרכז לגמרי בהתחדשות, בזה אני מקיים "ועשו לכם לב חדש", וכאילו נולד מחדש, והוא הנקרא 'סור מרע' על ידי 'עשה טוב', והרי זה גופא מצות התשובה, אלא שנעשה בעקיפין על ידי התעסקות בזמן ההווה החדש, ולא במעשי העבר שבשלב זה לא מעניינים אותי.

זוהי תשובה אמיתית שבאה מתוך שמחה, ועליה נאמר "זדונות נעשו לו כזכויות", ה' יעזור שנזכה לראות את תפקיד התקופה כתפקיד התחדשות, ולא נתעסק בעבר - רק בהווה בעיקר. ובזכות זה ישלח לנו - לכולם - שנה טובה, חיים של שמחת הנפש ובריאות, וקרבת אלוקים לי טוב. ובזה כלול הכל.

אלול שמח, ושנה טובה!

לוי יצחק

חֶבֶל הַצֵּלָה / לוי יצחק רוזנשטיין

רְצִיתִי לְכַתֵּב שִׁיר
מְדוּעַ בְּעֵצָם רְצִיתִי
וְלָמָּה
כָּל כֶּף הָיָה חָשׁוּב לִי
בְּעֵצָם
לֹא יִכְלָתִי שְׁלֹא
וּמָה הָיָה קוֹרָה אֵלֹי הָיָה שִׁבְתָּ...
וְשִׁבְתָּ הִיא חֶבֶל הַצֵּלָה.

יִכְלָתִי לְשִׁבְתָּ
סֵתָם כָּךְ
לְקָרָא עֲתוֹן
אוֹ לְעֵשֶׂן
אוֹלֵי סֵתָם לְנִגֹּן
בְּעֵצָם כָּךְ עֲשִׂיתִי

וְמָה הָיָה קוֹרָה אֵלּוּ הָיָה שַׁבָּת...

וְשַׁבָּת הִיא חֻבֵּל הַצֵּלָה.

יִשְׁבְּתִי בּוֹהָה בְּשָׁמַיִם
תּוֹהָה בְּכּוֹכַב מִסְתַּבֵּן
שְׁמֹמֹן מִחֶלֶט
שְׁמֹמָה וְאַפְלָה
אֵין קֶרֶן אֹר
וְמָה הָיָה קוֹרָה אֵלּוּ הָיָה שַׁבָּת...

וְשַׁבָּת הִיא חֻבֵּל הַצֵּלָה.

רוּחַ וְהַצֵּלָה יַעֲמֹד לְיַהוּדִים
מִמָּקוֹם אֲחֵר
וְשֵׁם כְּכָר הָיִיתִי
רוּחַ לֹא הָיָה שָׁם
וְהַצֵּלָה כָּל שִׁבְּן שָׁלֹא
וְמָה הָיָה קוֹרָה אֵלּוּ הָיָה שַׁבָּת...

וְשַׁבָּת הִיא חֻבֵּל הַצֵּלָה.

שְׁתַּקְּתִי שְׁתִּיקָת הַכְּבָשִׁים
שְׁחַקְתִּי שְׁחוֹק הָאֱלֹמִים
שָׁרַתִּי זְמִירוֹת לְשַׁבָּת
עָשִׂיתִי קְדוּשׁ וְחִלּוֹת
לְקַחְתִּי אֶכֶל מִבְּעוֹד יוֹם
וְמָה הָיָה חֵם וְשָׁלוֹם אִם לֹא הָיָה שַׁבָּת...

וְשַׁבָּת הִיא חֻבֵּל הַצֵּלָה.

רוּחַ לֹא שָׁמַתִּי בֵּין עֵדֶר לְעֵדֶר
וְאֵת אֹר הַיְקוּד לֹא יִקְדֵּתִי
וְשִׁמְן לְמִדּוּרָה הוֹסַפְתִּי
נִבְוִיתִי וְלֹא כִּבִּיתִי
אֵת נֵר הַתָּמִיד
תּוֹקֵד עַל מִזְבֵּחַ הַשַּׁבָּת
וְמָה הָיָה אִם חֵם וְשָׁלוֹם לֹא הָיָה שַׁבָּת...

וְשַׁבָּת הִיא חֻבֵּל הַצֵּלָה.

*

תְּהוֹמוֹת הַנֶּפֶשׁ / לוי יצחק רוזנשטיין

וְאֶפְשָׁר גַּם לְצַלֵּל אֶל תַּעֲלוּמוֹת עוֹלָמִי שְׁלִי
אֶל תְּהוֹמוֹת הַנֶּפֶשׁ

שֵׁם סוּד הַתְּנַאֲחַ מִכּוֹס קָפָה שֶׁל בֶּקָר
וּמְמַטָּה חֲמָה בְּדוּרָף

שֵׁם סוּד הַתַּעֲנוּג לְמִשְׁמַע שִׁיר יָפָה
וּלְמִרְאָה אֲנָשִׁים אֲחֻבִּים

שֵׁם הַהִתְפַּעְלוֹת מִזִּיז הַחֲכָמָה
וּכְלוֹת הַנֶּפֶשׁ אֶל הַבְּלִתִּי נֹדֵעַ

שֵׁם יִצְוָקָה הַנֶּאֱמָנוֹת
וְשֵׁם לוֹחֶשֶׁת הַתְּקוּהָ בְּרִתָּת
שֵׁם הַתּוֹדָה הַנִּרְגָּשֶׁת
וְשֵׁם הַצִּמְאוֹן אֶל הַיָּפָה, אֶל הָאֱמֶתִי

וְשֵׁם גַּם זֹעֶקֶת הַבְּדִידוֹת אֶת זַעֲקוֹתֶיהָ
וּבֹעֵר הַרְצוֹן לְהִתְאַחֵד וּלְהִתְמַזֵּג עִם הַכֹּל

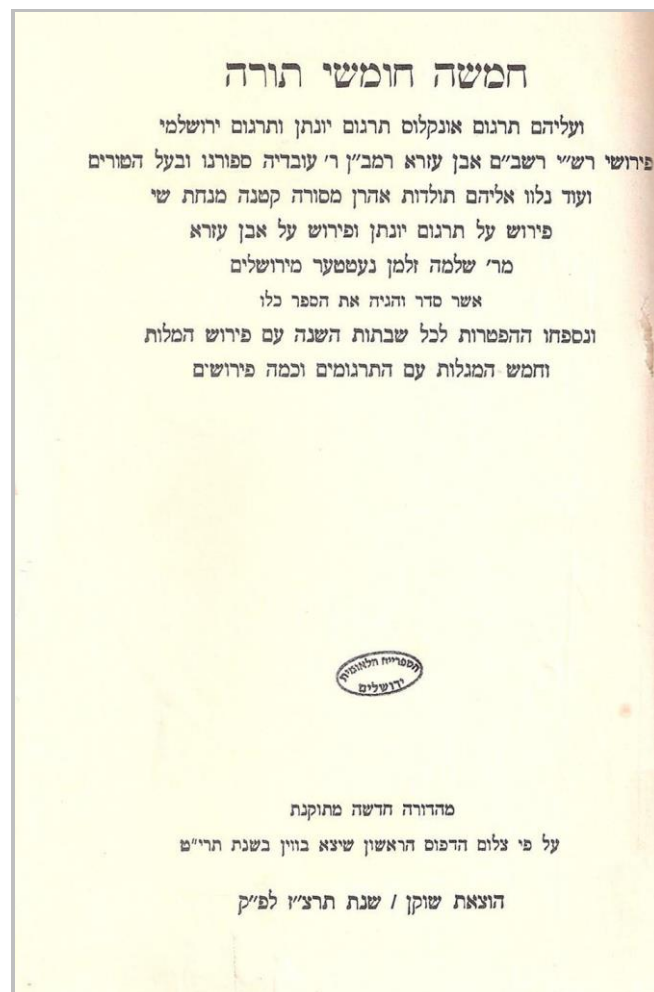
וַיֵּשׁ גַּם אוֹתִי,
אֲנִי הַיּוֹדֵעַ וּמִתְבּוֹנֵן בְּכָל זֶה
וְעוֹמֵד בְּעֵת בְּגִפְרוֹר
בְּפָנֵי מָלֵא זִיז הַשְּׂמֶשׁ
וּמִבְקֵשׁ וּמִתְחַנֵּן עַל חַיּוֹ

אל תסתכל בקנקן

ידידי ר' יוסף לייכטר, מהספריה הלאומית בירושלים, פרסם מאמר מעניין בבלוג ספרני היהדות, על טעות מביכה בחומש רש"י נעטטער (נָטֶטֶר), שנדפס בוינה ונחשב חומש מפואר ומדויק, וכה כתב:

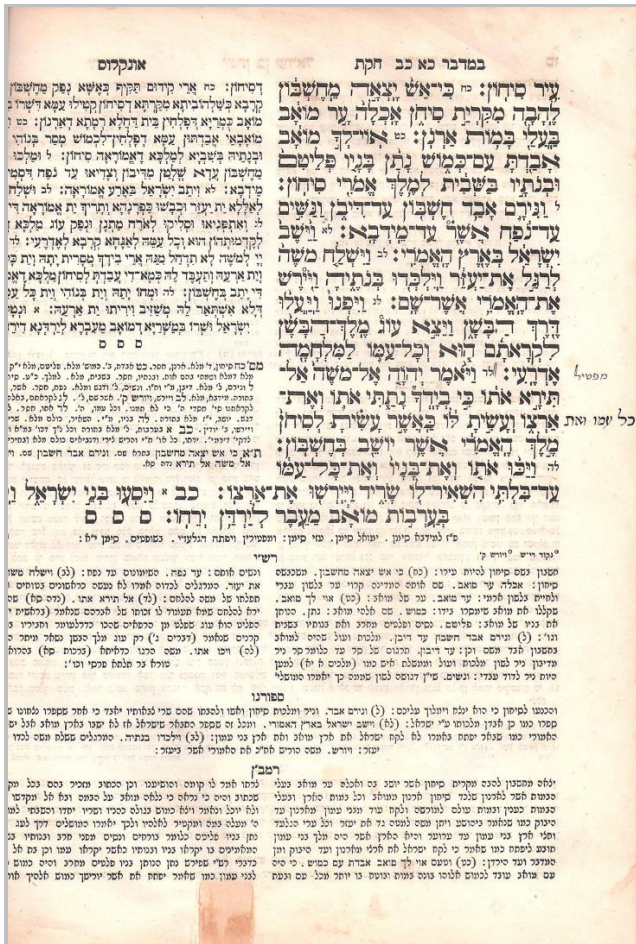
בשנת תרי"ט (1859) החלו להדפיס בוינה מהדורה חדשה של חמשה חומשי תורה, עם תרגום אונקלוס, תרגום ירושלמי ותרגום יונתן, פירוש רש"י, אבן עזרא, רשב"ם, רמב"ן ועוד. מהדורה זו שנתפרסמה בהידורה וביופיה, הובאה לדפוס על יד שלמה (זלמן) נעטטער מירושלים. בעיתון המגיד מ"ד תמוז תרכ"ג (1863) נכתבה ביקורת חריפה על סידורי התפילות מלאי השיבושים המוצאים לאור על ידי המדפיסים, בלי שעברו הגהה מספקת. בהזדמנות זו לא חוסך המבקר המסתתר תחת השם שפטן, את שבט ביקורתו מהוצאה זו של התורה. "בשנת תרי"ט יצאו לאור בווינה בדפוס זאמארסקי ושותפו, חומשים עם ג התרגומים והמסורה, פירש"י, רמב"ן, ספורנו, ראב"ע ופירוש על הראב"ע, יפים בצורתם מאד מאד, אשר לא היה כמוהם ליופי, ומה מאד שמחו אז אוהבי ספרים על החומשים האלה! אך בשימנו עין מעט בפירוש על הראב"ע, אז ראינו כי לחרפתנו ולבושת אומתנו נולדו החומשים האלה, ולדפוס ווינה בפרט לחרפת עולם יהיו..." כנראה שהמדפיסים בדורות הבאים לא ראו את הביקורת, כי הוצאה זו נחשבה בעיניהם כטובה ומדויקת וצולמה מספר פעמים. (לדוגמא בהוצאת שוקן [ברלין] תרצ"ז (1937) כשהמדפיסים המאוחרים מתהדרים בשמו של הרב שלמה זלמן נטר [...]).

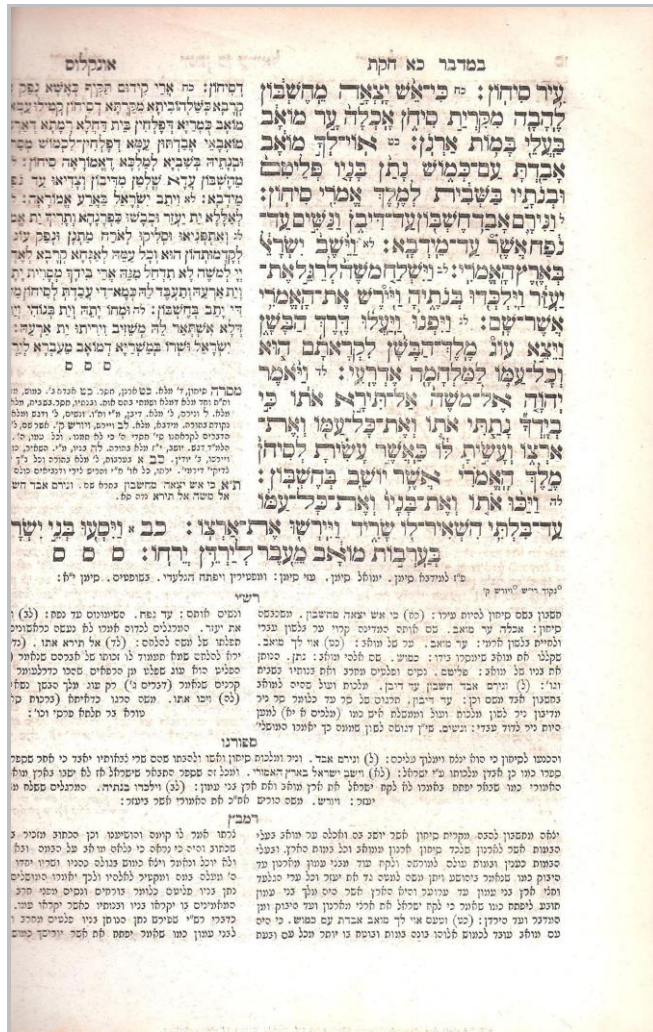
שנת לידתו של רש"ז נטר אינה ידועה. ברישום במפעל הביבליוגרפיה העברית נכתב שנולד בהונגריה ועלה לירושלים. כפי הנראה היה בעל אמצעים, בשערים של החומשים נכתב: נדפס בהוצאת הרב שלמה נעטטער. גם בהסכמת רבה של וינה, הרב אלעזר הלוי איש הורוויץ (תקס"ד-תרכ"ח 1804-1868) נכתב: "כי הרב מוהר"ש הנ"ל זה כמה הקדיש עתותיו לעבודת הקודש הלזו וגם פזר נתן לכלל מסת הוצאות הדפוס אשר רבו כמו רבו..." (הסכמה בתחילת ספר שמות). בהדפסה זו שילב את ביאורו על פירוש רבי אברהם אבן עזרא. בגמר הדפסת החומשים, לא שב רש"ז נטר לירושלים, אלא השתקע בווינה ועסק שם בהדפסת סידורים ומחזורים לבני אשכנז ולעדות המזרח. כמו כן הדפיס מחדש את חידושי המאירי על מסכת שבת (וינה תרכ"ב 1862). בסוף הספר הדפיס רשימה של ספרים אותם הדפיס והפיץ. רש"ז נטר נפטר בווינה בי"א טבת תרל"ט (1879). בנו הרב יעקב מרדכי נטר הוציא בווינה בשנת תר"ך (1860) את דרשותיו בשם 'שלוים מן הים' וכלל בה דרשה של אביו שנאמרה לזכרו של אביו ר' יעקב נטר. בסוף הספר הדפיס שיר שכתב ביום סיום הדפסת החומשים של אביו בכ"ה תמוז תר"ך (1860).

[...] רש"ז נטר מציין את המעלות של הוצאה זו. במיוחד מדגיש הוא את ההגהה הקפדנית שנעשתה לחומש. "החומש מוגה ע"פ ב מגיהים מדקדקים. ב פעמים יעבורו ע"כ"א [כל אחד] וכהנראה אשר טוב הגהת החומש יעלה על כל". יחד עם זאת הוא מציג הסתייגות: "ואולם אם גם אחרי יגיעתי הנ"ל ימצא איזה טעות, גם אני אענה, לא נתנה תורה למלאכי השרת, כי גם אחרי החומשים המדויקים תעבורנה השגיאות. ואם הטעויות תעבורנה במספר מועט, חומש מדויק יקרא"

עד כמה באמת הצליח רש"ז נטר במשימתו? לפני כשלושים וחמש שנה ביקרתי בביתו את הרב אליעזר אלינר ז"ל. הרב אלינר היה בקיא גדול בכל ספרות ישראל. במיוחד הצטיין בידיעותיו בשבילי המסורה ונבכיה. בשיחתנו הוא הציג בפני את החומשים של רש"ז נטר, דפדף בהם והראה לי בספר במדבר בסוף פרשת חקת (כא, לד) נכתב: "ויאמר ה' אל משה, אל תירא אתו, כי בידך נתתי אתו ואת ארצו. ועשית לו כאשר עשית לסיחן מלך האמרי אשר יושב בחשבון" שים לב אמר לי הרב אלינר בפסוק זה נשמטו שלוש מילים. צריך להיות: "כי בידך נתתי אתו ואת כל עמו ואת ארצו". צא וחשוב הוסיף הרב אלינר, אם בטקסט של המקרא שנשמר במשך דורות בזכות המסורה אירעה שגיאה כזו. מה המצב בניקוד ובטעמים ובכל המפרשים המרובים העוטרים הוצאה זו? לאמיתו של דבר גם רש"ז נטר עמד כנראה על ההשמטה שקרתה. בסוף ספר דברים הודפס דף זה מחדש כשהוא מתוקן. הקוראים תלשו את הדף המתוקן והדביקו אותו במקום הדף המעוות. ברשותו של הרב אלינר נשארה המהדורה המקורית עם הטעות והתיקון. לאחרונה כשכתבתי את זכרונותי על הרב אליעזר אלינר ז"ל, נזכרתי בסיפור זה. החלטתי לבדוק במחסן הספרים שבספרייה הלאומית האם יש עותק מקורי. לשמחתי אכן מצאתי עותק של ספר במדבר שנשארה בו הטעות, עם הגהה בכתב יד. וכן מצאתי עותק של ספר דברים עם הדף המתוקן. והנה הם לפניכם.

הנוסח הפגום, ראו פסוק לד

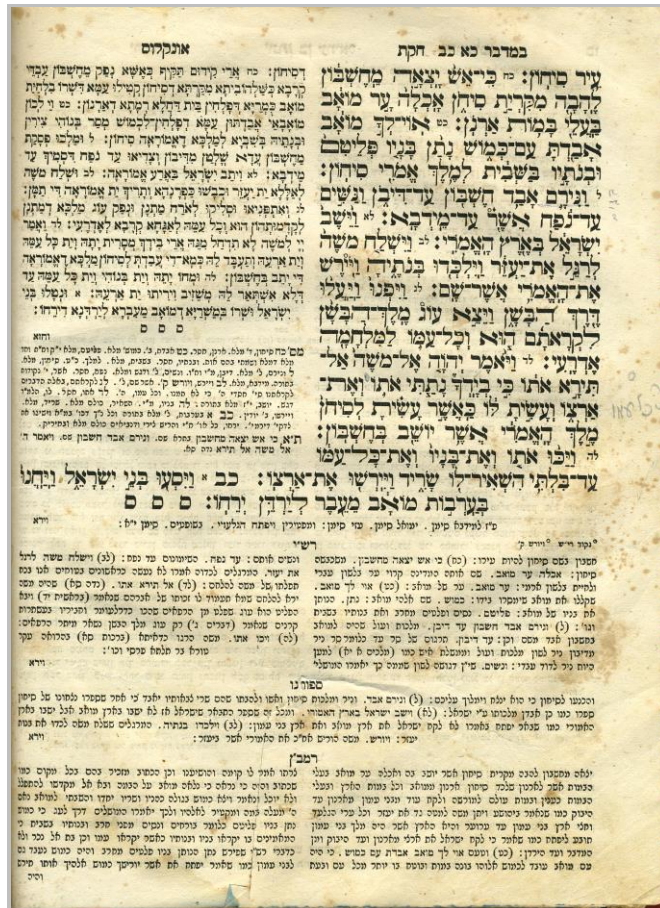

הנוסח המתוקן

עד כאן דבריו של ר' יוסף לייכטר (מקוצרים מעט). תודתי לו על רשותו להביאם כאן.

כשקראתי את מאמרו, מיהרתי לבדוק סט חומשים ממדורה זו שנמצא כעת במשרד 'קדם בית מכירות'. סט זה היה שייך לרבי אברהם שאג (צוובנר; תקס"א-תרל"ג), מגדולי תלמידיו של "החתם סופר", רב בפרוינקירכן, שאטלסדורף וקוברסדוף ובסוף ימיו בירושלים. בכרכים אלו חתם מספר פעמים ואף הוסיף תיקונים והגהות בשולי הגליונות.

בדקתי את הדף בפרשת חוקת, שנזכר במאמרו של ר' יוסף לייכטר, ומצאתי שבטופס זה נותר הדף הפגום. רבי אברהם שאג אכן שם לב לטעות וציין זאת בצד בכתב-ידו.

חזרתי לדפדף בכל הכרכים, וגיליתי ששיבוש זה אינו היחיד במהדורה זו, אלא אחד מני רבים, כולל טעויות בפירוש רש"י, הרמב"ן והאבן עזרא. את השיבושים גיליתי על פי התיקונים בכתב-ידו של רבי אברהם שאג. הנה שתי דוגמאות:

בראשית כג, יט. טעות בנוסח המקרא: 'מערת שדי המכפלה', במקום 'שדה המכפלה' (ראו התיקון בצד)

תיקון טעויות ברש"י (ראו בשני צדי העמוד)

ספר נתיב חיים - ראשית דפוסו של ר' יעקב טובייאנא בליוורנו

ספר נתיב חיים, נדפס לראשונה בפירדא תקל"ט (1779). מדובר בחיבור קטן מאת הגאון הנודע בעל "קרבן נתנאל" רבי נתנאל וייל (תמ"ז-תקל"ח). למעשה, זהו ליקוט של הגהות שכתב על טופס ה'שולחן ערוך' שלו (חלק אורח חיים). הגהות אלה בחלקן הגדול הן תיקונים וציוני מקורות, בעיקר על ה'מגן אברהם' (אחד ממפרשי ה'שולחן ערוך'). את ההגהות ליקט בנו רבי שמעון הירש והביאם לדפוס.

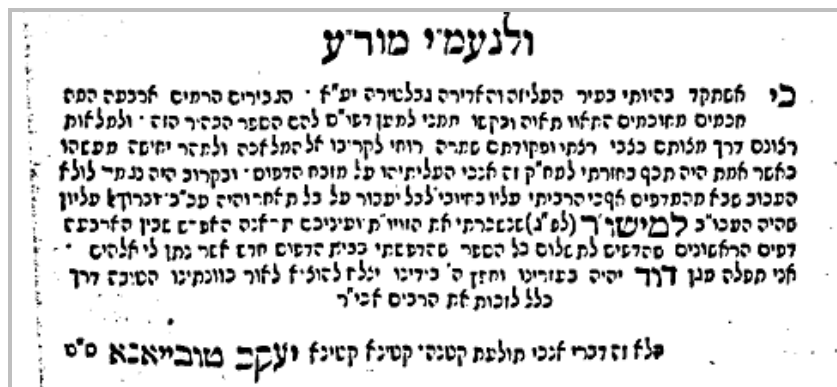

על פי חיבור זה הוגהו כל מהדורות ה'שולחן ערוך' שנדפסו אחריו, כשהמדפיסים משתבחים בכך בשערי מהדורותיהם. (בין המהדורות: פראג תקמ"ה, וינה תקנ"ז, דיהרנפורט תק"ס, שקלוב תקס"ג ועוד).

לכן, מעניין לגלות שחיבור זה נדפס שוב, כספר נפרד ובהפרש זמן קצר יחסית, בשנת תק"פ, בעיר ליוורנו שבאיטליה.

מביא החיבור לדפוס הוא ר' יעקב טובייאנא, מגיה, מו"ל ומדפיס ספרים ידוע בליורנו. כפי שנכתב בשער, הדפסת הספר נעשתה בתמיכת ארבעה גבירים מן הקהילה היהודית בגיברטלר. בסוף הספר, מרחיב ומספר ר' יעקב טובייאנא:

"...אשתקד, בהיותי בעיר העליזה והאדירה גבלטירה יע"א, הגבירים הרמים, ארבעה המה חכמים... התאוו תאוה ובקשו ממני למען דפו"ס להם הספר הבהיר הזה, ולמלאות רצונם... כצבי רצתי, ופקודתם שמרה רוחי ל[ה]קריבו אל המלאכה... כאשר אמת היה תכף בחזרתי למח"ק [למחנה קודש] זה, אנכי העליתיהו על מזבח הדפוס..."

נקודה זו מפליאה אותי מאד: וכי מכל הספרים שבעולם השתוקקו הגבירים מקהילת גיברלטלר דווקא לחיבור ההגהות הקטן של רבי נתנאל וייל? ואין בידי הסבר לכך.

בשער הספר נכתב כי נדפס "בדפוס שמואל סעדון", אך כשקוראים את המשך דבריו של ר' יעקב טובייאנא, מגלים כי רק ארבעת הדפים הראשונים של הספר נדפסו בדפוס סעדון, ואילו המשכו של הספר נדפס בדפוס החדש שהקים ר' יעקב טובייאנא ממש באותם ימים:

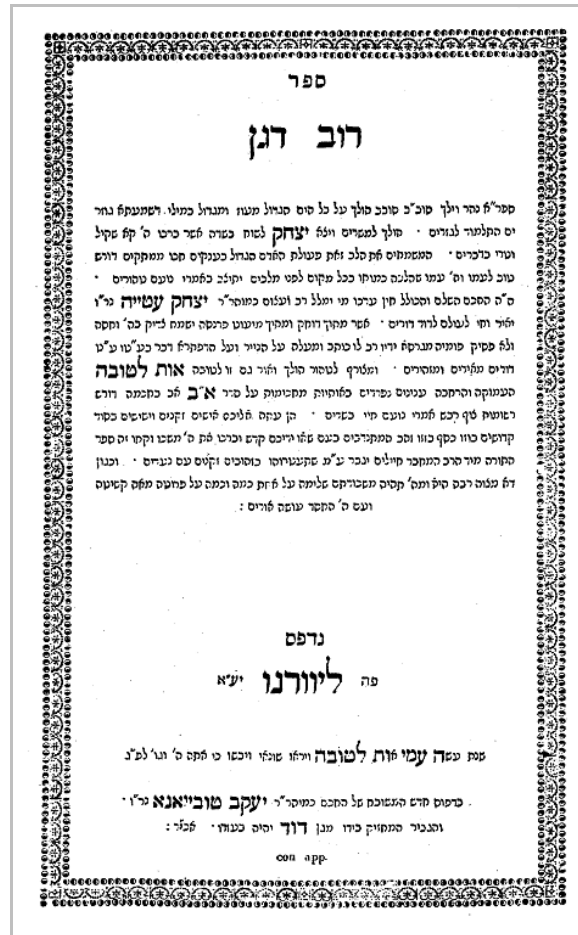
"...ובקרוב היה נגמר, לולא העכוב שבא מהמדפיס, אף כי הרביתי עליו בחיובי[ם] לבל יעבור על 'בל תאחר', והיה עכ"ב, וברוך אל עליון שהיה העכו"ב למישור (לפ"ג), שנשכרתי את הזיו"ת, ועיניכם תראנה האפרש [!] שבין הארבעה דפים הראשונים שהדפיס, לתשלום כל הספר שהדפסתי בבית הדפוס חדש אשר נתן לי אלהים. אני תפלה מגן 'דוד' יהא בעזרינו וחפץ ה' בידינו יצלח..."

מתוך הדברים למדנו, שדפוסו של ר' יעקב טובייאנא הוקם בשנת "למישור" 'לפרט גדול', כלומר בשנת תקפ"א (1821), ושהספר, למעט הדפים הראשונים, נדפס בדפוסו החדש. רושמי מפעל הביבליוגרפיה הלכו בפרטי השנה והדפוס אחר הנכתב בשער, וכתבו: תק"פ, ו'דפוס שמואל סעדון'. אך כאמור, רובו של הספר נדפס בשנה שלאחר מכן ובדפוסו החדש של ר' יעקב טובייאנא. שימו לב גם להדגשה של המילה 'דוד', הרומזת לשמו של הגביר שמימן את הקמת הדפוס (כנראה שמדובר באחד מארבעת הגבירים מגיברטל), כפי שניתן לראות בספר 'זכות אבות', אחד מהספרים הראשונים שהדפיס ר' יעקב טובייאנא בבית דפוסו החדש, בשנת תקפ"א:

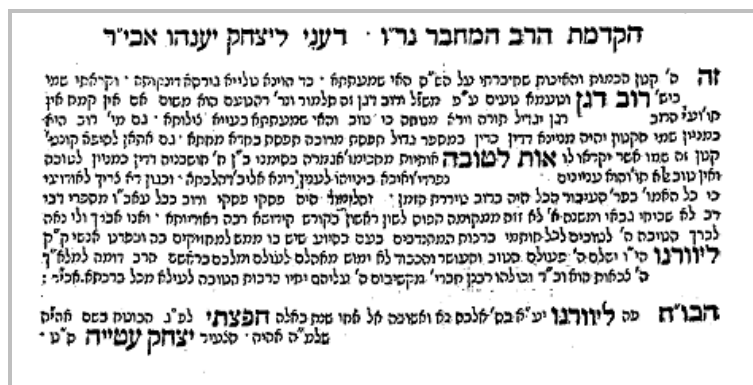
בשער נכתב: "בדפוס חדש של החכם כמוהר"ר יעקב טובייאנא והגביר המחזיק בידו מגן **דוד** יהא בעזרו אכ"ר [אמן כן יהי רצון]".

אם החזקתם מעמד עד לכאן, נוסף לפלפול הביבליוגרפי הזה נדבך נוסף, והוא ספר רוב דגן, מאת רבי יצחק עטיה, שעל פי רישומי 'מפעל הביבליוגרפיה' נדפס בדפוסו של ר' יעקב טובייאנא בשנת תקע"ח (1818)!
לכאורה, נתון זה סותר למה שעולה מדברינו הקודמים, שבית דפוסו הוקם רק בשנת תקפ"א (1921).

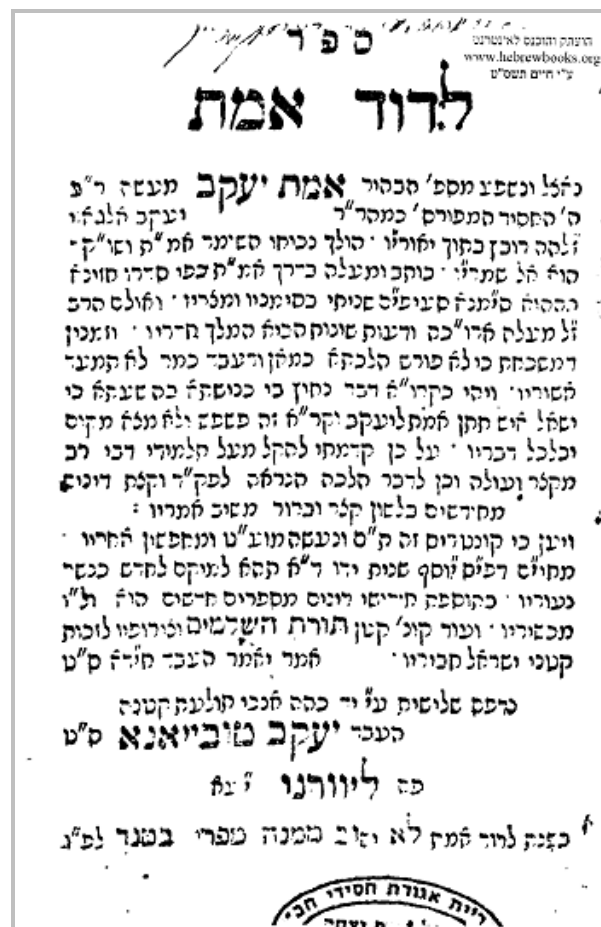
אך התשובה לכך היא שהספר נדפס באמת בשנת תקפ"ג, אך רושמי 'מפעל הביבליוגרפיה' כתבו תקע"ח, מאחר והלכו אחרי עיניהם: פרט השנה בשער הספר. אלא שחלה בו טעות קטנה, והיא שבמקום 'לפ"ג' (לפרט גדול) צריך לומר: 'לפ"ק' (לפרט קטן). כאשר מחשבים את פרט השנה ב'לפ"ג' מורידים כידוע חמש בערך הגימטרי, לצורך סימול האלף שבו נמצאים (האלף החמישי), וזו הסיבה להפרש שבין תקע"ח לתקפ"ג.

הראיה לכך שהספר לא נדפס בתקע"ח, היא הקדמת המחבר שנדפסה מעבר לשער, שבסופה פרט השנה תקפ"ג:

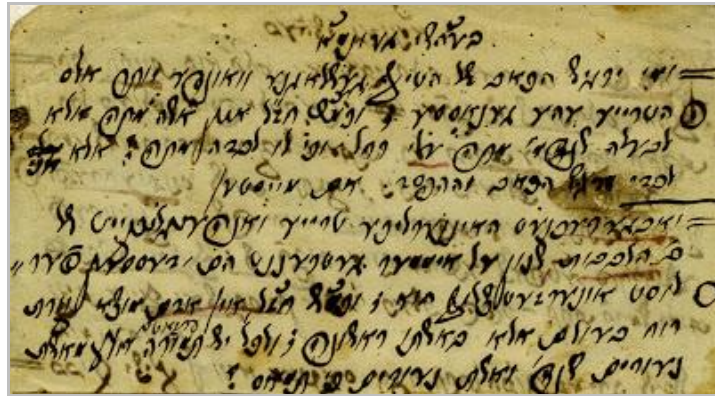
לאחר שכתבתי את הדברים, בדקתי איך רשמו הביבליוגרפים הותיקים: פרידברג ב'בית עקד ספרים' וכן יעקב ב'אוצר הספרים', ומצאתי שאכן כתבו: תקפ"ג. כנראה בעקבותיהם רשמו גם באתר HebrewBooks את פרט השנה הנכון.

נסיים בספר לדוד אמת [מאת החיד"א] שנדפס (בפעם השלישית) בשנת תק"פ (בהנחה וכאן ה'לפ"ג' הוא נכון), ולפי רישומי מפעל הביבליוגרפיה היה זה ב"דפוס יעקב טובייאנא", אך כיון שאז טרם הוקם דפוס ר' יעקב טובייאנא, נחזור לדייק היטב בכתוב בשער ונראה כי מוזכר בו רק שהוא המדפיס, ולא שהספר נדפס בבית דפוסו!

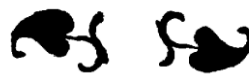
בעהש"י גענומ"א - נוטריקון מקורי

לקראת המכירה הבאה של "קדם - בית מכירות", בדקתי קונטרס דרשות בכתב-ידו של הגאון הנודע רבי ישראל ליפשיץ, מחבר פירוש "תפארת ישראל" על המשניות. בראש כל עמוד מעמודי כתב-היד מופיעה כתובת מוזרה: **בעהשי גענומא**

הבנתי שמדובר בראשי תיבות, אך לקח לי זמן לפענחם. אמנם, החלק הראשון קל, אבל השני קשה יותר. בסוף הצלחתי ב"ה:

בעהש"י = בעזרת השם יתברך.
 גענומ"א = גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך, אמן.

למען הצפינו - רבי מרדכי מאדל איטינגן

לפני כשנה - בגליון 16 - הבאתי חתימה מוצפנת בספר 'כל בו' (ונציה ש"ז) של אדם בשם "מרדכי מאדל". בשער הספר כתב הבעלים את הפסוק: "מה נמלצו לחכי אמרתך מדבש לפי".

מעל הפסוק סימן בנקודות את אותיות השם "מרדכי", ומתחת לפסוק סימן בנקודות את אותיות הכינוי "מאדל" (כינוי למרדכי ביידיש-גרמנית, בדומה ל"מוטל").

כתבתי אז, בדרך ניחוש בעלמא, שאולי מדובר בר' מרדכי מאדל איטינגן אב"ד שנייטאך ואח"כ דיין בוינה.

והנה, לפני כחודש הזדמן לי לבדוק בספרייה פרטית ספר 'טור' שנדפס בונציה בשנת ש"ו, ובצדו השני של השער גיליתי רישום מליצי בכתובה אשכנזית עתיקה (תודתי לבעל הספר על רשות הפרסום):

הנה העתקת הרישום:
משכיל ראה דל כון ישרים, למדיני וחזקיני יחניני אמרים יקרים, טובים יפיפיים נעימים, גדולת
רבות [אבות?] הספרי' [ם], ברוך ה' יוצר הרים

כאן לא מדובר בפסוקים, אלא במליצות בלבד, אך ראשי התיבות (המסומנים בקווים זעירים) מרכיבים
את השם:
מרדכי לוי איטינג[ר/א]

במקרה דנן, די ברור שהחותם הוא מי שהזכרתי קודם: רבי מרדכי מאדל הלוי איטינגא (או: איטינגן),
ששימש באמצע המאה ה-17 כרב העיר שנייטאך (Schnaittach, גרמניה) ואח"כ כדיין בווינה.

כשראיתי חתימה זו, מיהרתי להשוותה לחתימה הראשונה שהבאתי (משער ספר 'כל בו'), אך
התאכזבתי מעט לגלות כי על אף הדמיון בסוג הכתב (האופייני לתקופה), יש שינויים בצורת האותיות
שבשני הרישומים.

על כן, נותרתי בספק.
מצד אחד, בשני המקומות רואים את נוהג החותם להצפין את שמו, וגם השמות שנרמזו מובילים
לאדם אחד. ומאידך, שינוי הכתב מערער את ההנחה הזו.
המוצא האחרון במקרים כאלה הוא לומר שחתם בשתי תקופות שונות, נניח: בצעירותו ובזקנותו,
ובמהלך השנים השתנה הכתב שלו במעט.

להלן קטע על רבי מרדכי מאדל איטינגן מתוך 'פנקס קהילת שנייטאך', בעריכת מאיר הילדסהיימר,
ירושלים תשנ"ב, עמ' 30:

ד. הרב מרדכי מאדל⁶⁸

השנה בה נתמנה ר"מ מאדל לכהונתו בשנייטאך אינה ידועה. אך ברור שבשנת 1655
כיהן בה, ושנה לאחר מכן כיהן כדיין בווינה⁶⁹. שמו חתם: "מרדכי מתקריא מאדל
בלא"א הרב דוד איש מבית לוי איטינגן"⁷⁰. אטינגן (Oettingen) בשוואבן סמוכה
לריס (Ries). לפיכך כונה: מודל ריס, וכן מודל אטינגן⁷¹.
ר"מ מאדל הנציח שמו בהכרעתו כבורר, בשנת 1655, בסכסוך בין קהילות
שנייטאך ואוטנוזוס⁷². חשיבותו הרבה של פסק-דין זה נגולה בעובדה שהסתמכו עליו
בכירורים שונים בשנים 1665⁷³, 1689⁷⁴, 1690⁷⁵, 1709⁷⁶, 1710⁷⁷, 1755⁷⁸, 1764⁷⁹.

מפנקסו של סבא - איך התגלגל שיר של עמנואל הרוסי לעיירה חסידית בערי הקרפטים

ב-4 במאי 1945 נטשו אנשי הס"ס הגרמנים את מחנה גונסקיכרן שבאוסטריה ונמלטו על נפשם מפחד הצבא האמריקאי המתקרב, כשהם מותירים אחריהם ערימות גופות ואלפי אסירים שבקושי נותרה נשמה בגופם. בין הניצולים ממחנה זה היה גם סבי, ר' נח שטרן הי"ו. עם השחרור מצא את עצמו יתום ממשפחתו, שנרצחה כולה באושוויץ, ושריד כמעט יחיד מעיירתו סוואליווע (Szolyva). מאז ועד עלייתו ארצה, כחודשיים לאחר הקמת המדינה, נדד סבי, בדומה לרבים מן השרידים, בערים רבות באירופה, במרכזי הפליטים ובמחנות העקורים. המסלול שעשה כלל בין היתר: חזרה קצרה לעיירתו סוואליווע, ושהייה (קצרה או ארוכה) בערים ברטיסלבה (פרשבורג), בודפשט, פראג, טפליץ, חומוטוב, פירט, לנדסברג, אולם, מילנו וקרימונה.

סבי ר' נח שטרן, לאחר השחרור, בשנת 1945

מלחמת העולם השנייה פרצה כשסבי היה כבן 10. סוואליווע, העיירה שבה נולד וגדל, השתייכה אז לצ'כוסלובקיה וסופחה כבר לפני פרוץ המלחמה להונגריה. מסיבה זו התעכב גזר דינם של יהודי העיירה, בדומה לשאר יהודי הונגריה המורחבת, עד השנה האחרונה למלחמה. למרות זאת, שגרת החיים של היהודים נקטעה באכזריות כבר בפרוץ המלחמה. הגברים גויסו לעבודות כפיה ב"פלוגות העבודה" הידועות לשמצה, מותירים את משפחותיהם חסרות תמיכה והגנה. רבים מהם לא חזרו. גם אבי סבי, ר' ישראל שטרן, גויס ל"פלוגות העבודה", לא לפני שהמאפייה שהייתה בבעלותו הופקעה ממנו במסגרת חוקי האפליה. לפי מה ששמעתי מסבי הוא היה אדם נמרץ שאהב לשיר וגם לחבר שירים, ובכל הזדמנות היה מזמר בבית. גם בפעמים שחזר מעבודות הפרך ב"פלוגות העבודה" נהג לשיר, בין היתר גם שירים שנולדו מתוך הנסיבות, כפי שנראה להלן.

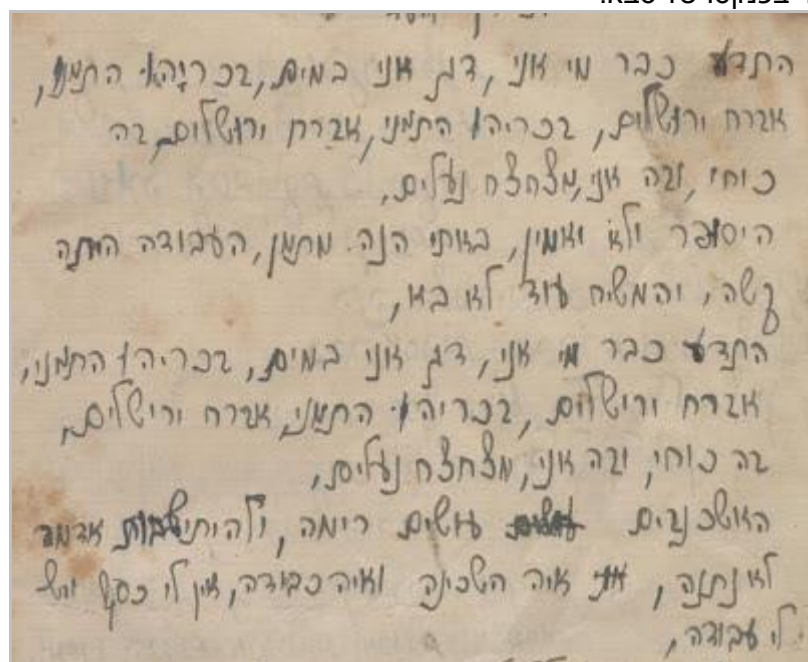
ר' ישראל שטרן הי"ד

בשנות נדודיו כפליט באירופה אחרי המלחמה, ניסה סבי לשחזר לעצמו את השירים ששמע בבית הוריו בשנות ילדותו. את השירים העלה מזכרונו על פנקס קטן שהיה ברשותו. פנקס זה שרד בידיו ושומר אצלו עד היום.

השירים ברובם הם שירים עממיים ביידיש, שהיו נפוצים בקרב היהודים הטיפוסיים של אזור הרי הקרפטים: יהודים חסידיים, תמימים, עמלי כפיים ועובדי אדמה.

לפני כשנה ישבתי עם סבי והקלטתי אותו שר כמה מן השירים שבפנקסו. אחד השירים בפנקס היה בעברית, שנדמה היה לי ששמעתי כבר פעם.

כך מופיע השיר בפנקסו של סבא:

התדע כבר מי אני, דג אני במים, זכריהו הת[י]מני, אזרח ירושלים.
זכריהו הת[י]מני, אזרח ירושלים, זה כוחי וזה א[ו]ני מצחצח נעלים.
היסופר ולא יאמין [יאומן], באתי הנה מת[י]מן,
העבודה היתה קשה, והמשיח עוד לא בא.

התדע כבר מי אני, דג אני במים, זכריהו הת[י]מני, אזרח ירושלים.
זכריהו הת[י]מני אזרח ירושלים, זה כוחי וזה א[ו]ני, מצחצח נעלים.
האשכנזים עושים רימה, ולהתישבות אדמה לא נתנה,
איה השכינה ואיה כבודה, אין לי כסף ויש לי עבודה.

ובכן, לאחר בירור קצר גיליתי שמחבר השיר הוא עמנואל הרוסי (1903-1979) שכתב את השיר עבור "המטאטא", תיאטרון סאטירי שנוסד בארץ בסוף שנות העשרים. השיר, שלמעשה הועלה כבר בהצגה הראשונה של "המטאטא", היה ממבשרי השירים העבריים הרבים שעסקו בתימנים. התימנים בעיני ה"צברים" כאקזוטים, כיצורים מכוכב אחר, ו"כיכבו" בלי סוף בשירי שנות הארבעים, החמישים והשישים. לפני מספר שנים הוציא דן אלמגור ספר בשם "שושנת תימן - בני תימן בזמר העברי" המכיל למעלה ממאה וחמישים (!) שירים ופזמונים שנכתבו בארץ על התימנים (תל אביב: עמותת "אעלה בתמר", תשס"ט 2008), וכך כתב על שיר זה:

בהצגת ה"מטאטא"

הראשונה הושמע פזמון תימני ארוך, ששימש כאב־טיפוס לשורה ארוכה מאוד של פזמונים מובהקים על בני־תימן, שהפכו מאז לחלק בלתי־נפרד של כל הצגת קברט ובידור בארץ.

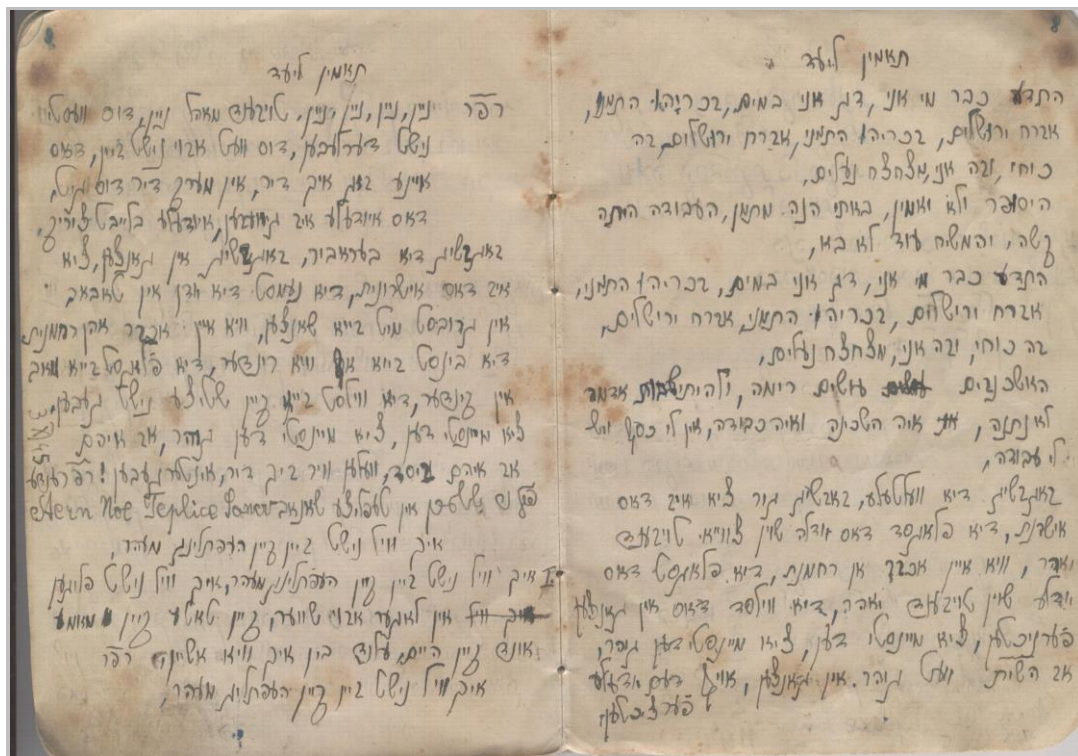
זה היה שירו של "מסחסח הנעליים", שכתב עמנואל הרוסי, חבר הלהקה, ושיר השחקן יעקב טימן. שיר שניתן לאתר בו היום סממנים של התנשאות - בעיקר באופן שבו ביטא הזמר את האות צד"י כסמ"ך, כאפיון מקובל של המבטא התימני. אבל היו בפזמון הזה גם כאב ומחאה על יחס הישוב והמוסדות לתימנים כמעט חמישים שנה אחרי בואם לארץ. בין המוסדות - גם ההסתדרות, שקמה בתחילת אותו עשור, ותפקידה היה להגן על העובדים ולא להתעמר בהם בקטנוניות ביורוקרטית.

יעקב טימן, ששר את השיר (אחיו של השחקן מאיר תאומי, אביו של עודד), הגיע מרוסיה ומבטאו העיד על כך ברורות: אבל הוא שנבחר לשיר את רוב השירים ה"תימניים" בתיאטרון "המטאטא" - לבדו, עם זמרים אחרים בעלי מבטא דומה, ולימים גם עם הזמרת התימנייה אסתר גמליאלית. בשנים הראשונות הופיע בתכנייה שם־משפחתו בתי"ו (תימן, ולא טימן); אולי כרמז מודע או בלתי־מודע לאופיים של חלק מהפזמונים ששר. אבל הוא ביצע את השירים האלה ללא התנשאות, בחום ובחיבה.

מעניין היה לגלות כיצד עבר שירו של עמנואל הרוסי מפה לאוזן, והתגלגל עד לעיירה חסידית קטנה בהרי הקרפטים. אבל זה לא הכל...

בפנקסו של סבי, בצמוד ל"זכריהו התימני" מופיע שיר אחר, ביידיש. כשישבתי עם סבי באותה הזדמנות, שמתי לב שמיד כשסיים את השיר על "זכריהו התימני" המשיך בנשימה אחת אל השיר ביידיש. כששאלתי אותו מה הקשר בין השירים, השיב כי אביו שר שירים אלו כשחזר מ"פלוגות העבודה" וכי נהג לשיר את שניהם בזה אחר זה.

זה היה קצת מוזר, כי במבט ראשון אין שום קשר בין השירים. אך הגעתי למסקנה שהשידוך ביניהם נוצר בעקבות הלחן הזהה, ומסתבר כי השיר ביידיש הורכב על הלחן של השיר בעברית. הנה כפולת העמודים שבה מופיעים שני השירים:

כפי שעולה ממילות השיר ביידיש, שיר זה נולד מתוך המציאות הקשה של "פלוגות העבודה" בהונגריה:

בית א':

זאגזשיג דיא וועלטעלא, זאגזשיג גור (נאר) ציא איז דאס אישרנת (קוראים: אַ ישרונס = ישרות), דיא פלאגסד דאס יודל"ה (=יהודי) שוין צוויי טויזענד יאהר, וויא איין אכזר אן רחמנת, די פלאגסט דאס יודלע שוין [צוויי] טויזענד יאהר, דיא ווילסד דאס אין גאנצען פערניכטען, ציא מיינסטו דען, ציא מיינסטו דען גוהר (=נאר), אז השי"ת וועט גוהר אין גאנצען, אויף דעם יודעלע פערציכטען

פזמון:

ניין, ניין, ניין, טויזענד מאהל ניין, דוס וועסטו נישט דערלעבען, דוס וועט אזוי נישט זיין, דאס איינע זאג איך דיר, אין מערק דיר דוס גיט, דאס אידעלע איז גיוועזען אידעלע בלייבט צוריק.

בית ב':

זאגזשיג דיא בעראביר, זאגזשיג אין גאנצען, ציא איז דאס אישרונת, דיא נעמסט די אידון אין טאבאר, אין גרובסט מיט זייא שאנצען, וויא איין אכזר אהן רחמנות. די בינסט זייא וויא רינדער, דיא פלאגסט זייא וואב אין קינדער, דיא ווילסט זייא קיין שטיצע נישט געבען.

ציא מיינסטי דען, ציא מיינסטי דען גוהר, אז איהם, אז איהם זיסד, וועלען וויר זיך דיר אינטערגעבען,

פזמון:

ניין, ניין, ניין, טויזענד מאהל ניין, דוס וועסטו נישט דערלעבען, דוס וועט אזוי נישט זיין, דאס איינע זאג איך דיר, אין מערק דיר דוס גיט, דאס אידעלע איז גיוועזען אידעלע בלייבט צוריק.

ובתרגום חופשי (עד כמה שהבנתי - אשמח לתיקונים והערות):

בית א':

אמור נא עולם, הזאת היא ישרות?
מְעַנָּה אתה את היהודי כבר אלפיים שנה,
כאכזר חסר רחמנות
וברצונך להשמידו כליל

אם כך עולה בדעתך,
אם הנך חושב שה' כבר ויתר על היהודים שלו,

פזמון:

לא! לא! לא! אלף פעמים לא!
את מה שברצונך - לא תזכה לראות
לעולם לא יהיה,
תכניס זאת טוב לראשך
יהודי היה ויהודי תמיד יישאר

בית ב':

תאמר לי גזלן, האם זו ישרות?
אתה לוקח את היהודים לפלוגות עבודה (טאבאר*),
לחפור תעלות, כאכזר חסר רחמנות.
הנך קושר אותם כבהמות,
מְעַנָּה את הנשים ואת הילדים,
ולא תומך בהם בשום צורה
אם חושב אתה כי בחינם נכנע?

פזמון:

לא! לא! לא! אלף פעמים לא!
את מה שברצונך - לא תזכה לראות
לעולם לא יהיה,
תכניס זאת טוב לראשך
יהודי היה ויהודי תמיד יישאר

* הכוונה למונקה-טבור (Munkatabor) - כך נקראו "פלוגות העבודה" בהונגריה.

בחיפוש שעשיתי ב"ארכיון הצליל הלאומי" שבספרייה הלאומית, מצאתי הקלטה של אדם מבוגר ששר
את השיר ביידיש. למרבה הפתעתי, אף הוא הקדים לשיר זה את השיר "זכריה התימני". האזינו
לקובץ המצורף.

ברשומה שם, תויגה ההקלטה כ"אשכנזים: מזרח-חסידיים / הונגריה - מרמרוש - ספינקא". "מרמרוש"
הוא חבל ארץ היסטורי שחלק ממנו נמצא בהרי הקרפטים - האזור ממנו הגיע סבי.

כעת, כשמצאתי אדם נוסף שכרך את השירים יחד, חזרה ונעורה בי שוב השאלה על הקשר שבין
השירים.

יש לי תחושה שפשר העניין טמון בתופעה ייחודית שהתקיימה בפלוגות לעבודת כפייה בהונגריה,
והיא: המפגש שנוצר בפלוגות אלו בין שכבות שונות של האוכלוסייה היהודית בהונגריה המורחבת.
בנסיבות קשות אלו נאלצו לחיות יחד יהודים חרדים יוצאי ישיבות וחסידיים מעיירות מרמרוש עם
יהודים מן האינטלגנציה הגבוהה בהונגריה, משכילים, ציונים, ניאולוגים ומתבוללים. מציאות זו
נכפתה על שני הצדדים, אך הולידה מקרים מעניינים של הזדהות, מעשי חסד וקירוב לבבות.

על תופעה זו קראתי בספרה החדש של חוקרת השואה אסתר פרבשטיין "בסתר המדרגה", שיצא לאור ממש לאחרונה (בהוצאת 'מוסד הרב קוק'). ספר זה מצטרף לספרה המונומנטלי "בסתר רעם", ולא נופל ממנו באיכותו המחקרית וברמת הגילויים והחידושים שבו. הספר מתמקד ביהדות הונגריה בתקופת השואה, עוסק במגוון נושאים ומתבסס על מסמכים רבים ועדויות - רובם בפרסום ראשון, כולל מחקר חשוב על פעילות ההצלה של האורתודוקסיה בהונגריה (דוגמה קטנה: האדמו"ר ר' יואל מסטאמר מוזכר על פי רוב, בהקשר של תקופת השואה, כאחד מניצולי "רכבת קסטנר", אך מעולם לא התפרסם היקף פעילות ההצלה שלו בעודו בתחומי הונגריה, כפי שמסופר בספר). בחלקו הראשון של הספר הוקדש פרק מרתק להיסטוריה של "פלוגות העבודה" ולהשפעתן על חיי המשפחה והקהילות בשנים שקדמו לכיבוש הגרמני. וכך נכתב שם בין היתר:

"מאז הפרדת הקהילות עמדה מחיצה גבוהה של שוני ומתח בין האורתודוקסיים לזרמים יהודיים אחרים בהונגריה, וההזדהויות למפגש ביניהם היו נדירות. לא כן בפלוגות היהודיות, שם נוצר מפגש אישי וקבוצתי מתמשך. הפלוגות שיקפו את פניה השונים של יהדות הונגריה: צעירים ומבוגרים, אורתודוקסים, נאולוגים, יהודים מהאינטליגנציה היהודית-הונגרית, מתבוללים וציונים..."

פרבשטיין מאריכה לעסוק במפגש הזה ובהשפעותיו, בשימת לב לפערים התרבותיים בין הצדדים, ומתארת את המתחים בין הקבוצות מחד, והעזרה והסולידריות מאידך.

מכאן אגיע אל ההשערה שלי: לדעתי, את שני השירים - "זכריה התימני" ו"זאגשיג די וועלטעלא" - שרו יחד יהודי "פלוגות העבודה". מסתבר שהשיר ביידיש חובר באחת מפלוגות העבודה, והורכב, כאמור על הלחן ה"עממי" של "זכריה התימני". אולי מסיבה זו שרו את שני השירים יחד.

ב"פלוגות העבודה", בהן כאמור נוצר מפגש ראשון מסוגו בין הזרמים השונים של יהדות הונגריה, פגשו יהודים חסידיים, כדוגמת אב-סבי, יהודים חילוניים, וכך מן הסתם התגלגל לפיהם שירו של עמנואל הרוסי, שנכתב בארץ ישראל.

ואולי שיר זה, שבמקורו נכתב כסאטירה, נתפס אצל אנשי "פלוגות העבודה", כוואריאציה נוספת לסבלו של היהודי, יהיה היכן שיהיה - במקרה הזה, היהודי התימני שסובל מקיפוח בארץ המובטחת. כך הפך השיר העליז למעין קינה על הגלות ו"המשיח [ש] עוד לא בא", ומבחינה זו יש קשר נוסף בין שני השירים. (על שירים נוספים שחוברו ב"פלוגות העבודה" ראו בספר 'בסתר המדרגה' הנזכר).

*

אליהו הכהן, חוקר הזמר הנודע וחתן פרס ישראל, קרא את רשימתי, העמיד אותי על דיוקם של דברים והוסיף פרטים רבים. על כך תודתי נתונה לו. וכה כתב לי:

ברשימתך "מפנקסו של סבא" [...] סיפרת על השיר "לצחצח נעליים" שסבך רשם את מילותיו באמצע שנות הארבעים למאה שעברה, כשיר ששר בהונגריה בימי ילדותו. מפענוח הצילום של כתב היד שהבאת ברשימתך מסתבר שאין מדובר בנוסח המקורי של השיר אלא בגרסה מקוטעת שתוך כדי התגלגלותה מן הארץ לגולה חלו בה שיבושים רבים [...]. הפזמון "לצחצח נעליים" נכתב ע"י עמנואל הרוסי לאחת ההצגות הראשונות של התיאטרון הסטירי "המטאטא". בהצגות ראשונות אלה, שעלו על הבמה בשנת 1928, מורגשת עדיין ההשפעה החזקה של התיאטרון הסטירי "הקומקום" שנוסד שנה אחת לפני כן. "הקומקום" היה התיאטרון הסטירי הראשון בארץ שכלל בתוכניותיו פזמונים על תימנים. הנודע שבהם הוא "שבחו והודו לתל אביב" שהושר בתוכנית התשיעית של "הקומקום" מפי ברכה צפירה בהיגוי של יהודי תימן. כשהתפרק תיאטרון "הקומקום" כשנתיים לאחר שנוסד, עברו אחדים משחקניו לתיאטרון "המטאטא", ומאז החל גם "המטאטא" לכלול בתוכניותיו פזמונים "תימניים", וראשון ביניהם היה "לצחצח נעליים", שנכתב בהשפעת "שבחו והודו לתל אביב" 'הקומקום'.

על כן צדק המשורר שלונסקי כשבאחד מחידוד הלשון שלו הגדיר את המטאטא כ"מעט התה שנשאר מן הקומקום".

הנוסח המקורי של הפזמון, כפי שהושמע על בימת "המטאטא", כלל 15 בתים ושני בתי פזמון חוזר. למרות פרסומו הרב הוא נעדר משירוני הזמר העברי שראו אור בארץ ובתפוצות, ורק נותר במחברות ובפנקסי שיר של בני אותה תקופה, ובתוכניית פזמוני ההצגה. על כן ראוי להציג בזה את נוסחו המקורי המלא:

"לצחצח נעליים" (פזמון זכריה התימני)

יסופר ולא יאומן:
באתי הנה מתימן,
הכבודה היתה רבה
והמשיח עוד לא בא.

ה"שיכנז" אותי רימה,
להתיישבות לא נתן אדמה,
אי שכינה ואי כבודה?
אין כסף ואין עבודה.

זכריה, העסק הוא ביש!
זכריה, הייה נא לאיש!
הלך זכריה לירושלים
לצחצח נעליים - -

פזמון:
התדעו כבר מי אני?
דג אני במים,
זכריה התימני –
מצחצח נעליים.

זכריה התימני
אזרח ירושלים.
זה כוחי וזה אוני
לצחצח נעליים.

בהסתדרות, וואללה אל עזים,
העובדים שם רק "שכנזים",
ורק זכריה התימני
היה קבצן, נשאר עני.

במקום עבודה – "עמוד בתור!"
במקום "מאסארי" – נותנים לך חור!
ועוד כותבים בעיתונים:
לא צריך פה תימנים!

עושים קבוצות לבחורות,
נותנים תקציב גדול מאד,
ורק בשבילנו כסף אין:
"לך צחצח נעליים".

פזמון: התדעו כבר...

בתימן שם רע מאד,
ליהודים נותנים מכות,
ואם תרצה לארץ לעלות –
פה סוגרים את הדלתות.

הלך הרועה – אבד הצאן,
זה הצרה וזה האסון:
יש פה "אינגליזי" ושמו חיימסון,
לתת רשיון אין לו רצון.

פתח את הדלת, אדוני!
פתח את הדלת לתימני!
ואם אינך רוצה לפתוח –
נכנס אזי בכוח!

פזמון: התדעו כבר...

מי יודע בשביל מי
יש לנו ועד לאומי?
מי יודע בשביל מה
כל הרעש וכל המהומה?

אז צעקנו בלו נוח:
"תנו גם לנו באי כוח!"
מבאר שבע ועד דן
דרשנו ציר – נתנו לנו סגן.

לתימנים אין לגמרי זכות
לשלוח צירינו אל הסוכנות,
נגזר עלינו משמים
לצחצח נעליים.

פזמון: התדעו כבר...

באתי הנה לחרוש ולזרוע,
דרכי היה מאד ארוך,
והנה מראים לי את הזרוע
ואומרים לי: "יאללה רוח!"

אנה אלך, אדוני?
אנה ילך התימני?
כבר נמאס הלוך ושוט,
פה אחיה ופה אמות!

פה אחיה בארץ ישראל,
ואחכה לביאת הגואל.
אחכה, ובינתיים –
אצחצח נעליים.

פזמון: התדעו כבר...

השפעת שירו של אביגדור המאירי "שבחו והודו לתל אביב" על "לצחצח נעליים" ניכרת בבתי הסיום של שני השירים. אביגדור המאירי חותם את שירו במילים: "טוב לחיות ולחכות לביאת הגואל", ואילו עמנואל הרוסי מסיים את "לצחצח נעליים" במילים: "פה אחיה בארץ ישראל ואחכה לביאת הגואל".

הנעליים, מסתבר, היו באותם ימים פריט מבוקש לא רק על ידי תימנים שהלכו יחפים, ולא רק ע"י חלוצים שסוליות נעליהם נשחקו, ולא רק ע"י נערים שעם התבגרותם צריך היה לחתוך את החלק הקדמי של חזית נעליהם כדי שאצבעות רגליהם המכווצות בתוך נעליהם יצאו למרחב - אלא גם כנושא לעסוק בו בשירי זמר.

קדם לשיר "לצחצח נעליים" מערכון-פזמון בשם "לתקן נעליים", שהוצג בתוכנית השנייה של "המטאטא", ובו התקיים דיאלוג מענייני דיומא של "הוא" ו"היא". ועוד נזכיר את שירו של אביגדור המאירי "הי הי הי נעליים", שנישא באותה עת על כל פה.

את לחנו של הפזמון "לצחצח נעליים" רקח נחום נרדי, פסנתרן וירטואוז וגם מלחין ומעבד, שהיה מופקד על כל שירי ההצגות הראשונות של "המטאטא". הוא שילב בו קטעי מנגינות ששאל משני שירים שהיו מוכרים ומושרים בארץ קודם לכן: לחמישה עשר בתי השיר של "לצחצח נעליים" התאים את לחן שירו של יצחק קצנלסון "רחל עמדה על העין", שהושר באותם ימים במסיבות "עונג שבת" בתל אביב בניהולו המוזיקלי של מנשה רבינא.

לשני הבתים של הפזמון החוזר, התאים את לחן הבית הראשון של השיר "ילדה נעימה חכמת לב", שהיה במקורו לחן של דבקה ערבית מקומית.

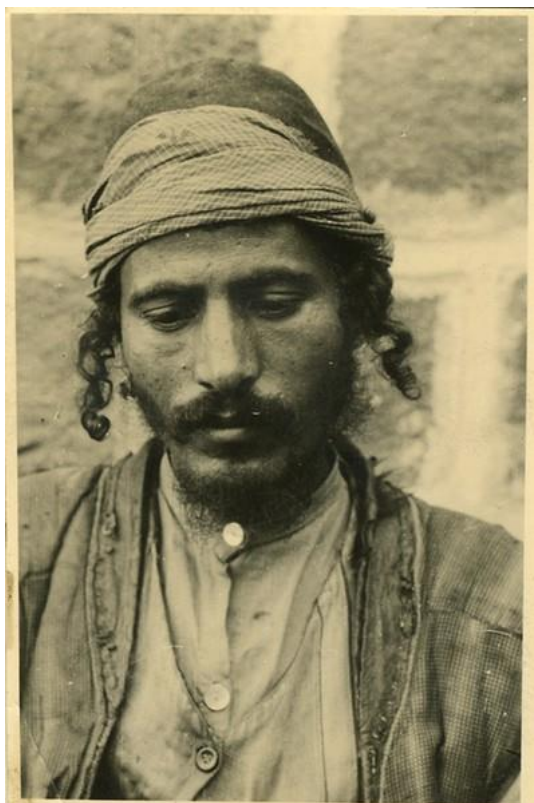
ההקלטה של "לצחצח נעליים" שהבאת מתוך ארכיון הצליל הלאומי היא ביצוע חזני דביק ומסולסל של השיר בנוסח מזרח אירופה, ואין היא משקפת את הסגנון הקצבי שבו הושר השיר בארץ.

השיר "לצחצח נעליים" נמנה על שירי הרחוב הטיפוסיים שהושרו בשנות השלושים והארבעים בשכונות תל אביב ובפרבריה, ומשם התפשטו לכל הארץ. בשכונת נווה צדק שרו אותו בהתרפקות, בנווה שלום – בדבקות, ובכרם התימנים – בעוקצנות.

בכך הוא הצטרף אל שיר עוקצני אחר מאותה תקופה, ששיקף את יחס התימנים אל השיכנוזים. זה היה השיר "אנחנו התימנים" שהושר בפי פועלים תימנים במושבות ולחנו הושאל משירם של יהודי תימן: "אשאלה אלוהים":

אנחנו התימנים
כולנו צדיקים.
אתם השיכנוזים
כולכם גנבים.

אנחנו התימנים
כולנו ישרים.
אתם השיכנוזים
כולכם רשעים.

תימני - צילום: א. מ. ליליאן

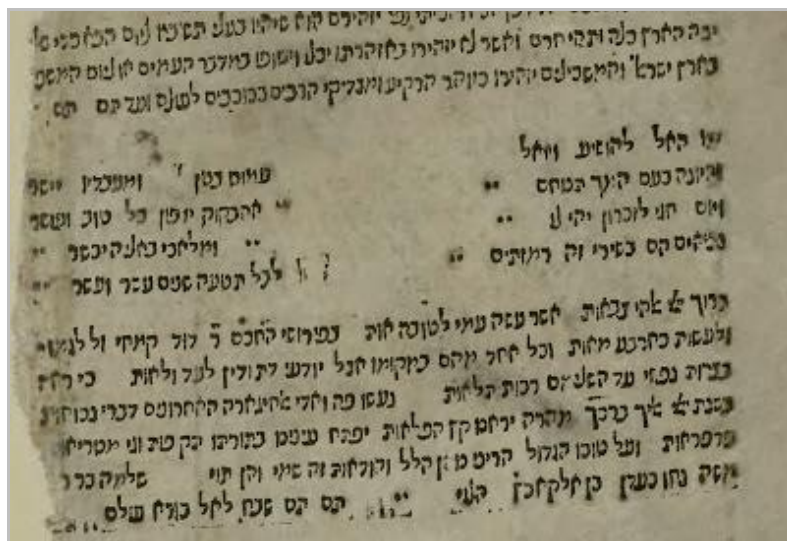
תימני - איור: א. מ. ליליאן

יצו האל להושיע ויואל - "שיר נביאים" לרבי שלמה אלקבץ הראשון

בואדי אלחגארה (כיום גוודלחרה, ספרד) התקיים אחד מן הדפוסים העבריים הראשונים, מחלוצי מלאכת ההדפסה העברית. בו נדפסה לראשונה ההגדה של פסח (בשנת ר"ם 1480). כיום ידועים קרוב לעשרה ספרים שנדפסו בדפוס זה. רובם לא שרדו בשלמותם, אך בזכות כמה חתימות ("קולופון") בסיומי הספרים ששרדו, נודע לנו שמו של המדפיס: רבי שלמה בן משה אלקבץ. נכדו שנקרא על שמו, המקובל רבי שלמה אלקבץ מצפת, נודע מאוחר יותר בשירו המפורסם "לכה דודי".

בשנת רמ"ב (1482) הדפיס רבי שלמה אלקבץ הראשון את פירוש רבי דוד קמחי (הרד"ק) לנביאים אחרונים. בסוף ספר "תרי עשר", המקבץ כידוע שנים-עשר ספרי נבואה קטנים, הביא רבי שלמה שיר, שאני משער כי הוא מחברו, ובו נרמזו כל שנים עשר הנביאים:

יצו האל להושיע ויואל / עמוס בטן ומעבדיו יישר
והיונה בעם המך תנוחם / אחבקוק יצפון כל טוב ועושר
ויום חגי לזכרון יהי לו / ומלאכי באליה יבשר
נביאים הם בשירי זה רמזתים / לבל תטעה שנים עשר ועשר

ספרי ה"תרי עשר" נרמזו בצורה זו:

יצו האל להושיע (=הושע) ויואל (=יואל) עמוס (=עמוס) בטן ומעבדיו (עובדיה) יישר והיונה (=יונה) בעם המך (=מיכה) תנוחם (=נחום) אחבקוק (=חבקוק) יצפון (=צפניה) כל טוב ועושר ויום חגי (=חגי) לזכרון (=זכריה) יהי לו ומלאכי (=מלאכי) באליה יבשר.

שלא כמו בשירים אחרים מסוג זה, שעשויים על פי רוב כצירוף מלאכותי של מילים ללא מובן אמיתי, בשיר זה הצליח רבי שלמה לשלב את שמות הנביאים בטקסט בעל משמעות. מילות שירו "תקניות" בדרך כלל, ומשתלבות למשפטים ברי הבנה. [בדבר משמעות המילה "אחבקוק" הציע ידידי הרב יעקב ישראל סטל לקרוא בשתי תיבות: "אח בקוק", והכוונה שהאח (עם ישראל) השבור (בקוק) בגלות - "יצפון כל טוב ועושר".]

לא הבנתי רק את סיום השיר: "נביאים הם בשירי זה רמזתים / לבל תטעה שנים עשר ועשר". מהו ה"עשר" שנוסף על ה"שנים עשר"? אשמח לקבל רעיונות והצעות.

אחרי השיר מופיע ה"קולופון":

ברוך יי אלהי צבאות אשר עשה עמי לטובה אות בפירושי החכם ר' דוד קמחי זל
לגמור ולעשות כארבע מאות (טפסים?) וכל אחד מהם במקומו אצל יודעי דת ודין לעד
ולאות כי ראה בצרות נפשי עד השלימים רבות תלאות. נעשו פה ואדי אלחיאגרה
האחרונים דברי נבואות בשנת יי אל[ה]יך ברכך [=בגימטריה: רמ"ב. שנת ההדפסה]
מהרה יראנו קץ הפלאות יפתח עינינו בתורתו תקופות וגימטריאות פרפראות ועל טובו
הגדול הריני נותן הלל והודאות זה שמי והן תוי שלמה בר ר' משה נחו בעדן בן
אלקאבץ הלוי. תם תם שבח לאל בורא עולם.

נצרף לשיר זה "שיר נביאים" אחר, שמובא בספר 'עומר השכחה' מאת רבי אברהם גבישון (ליוורנו
תק"ח). המחבר מספר על מקרה שאירע עם המשורר היהודי-ספרדי טדרוס אבולעפאי (1247-1298
בערך), ומוכיח מן הסיפור כי על אף שלרוב דברי המשוררים הם "גוזמא" (וכפי שכבר אמרו "מיטב
השיר כזבו"), בכל זאת לעתים זוכים הם למעין נבואה:

ועם היות שדברי המשוררים גוזמא אף על פי כן
הסופע' האזיות לא נמנעו מנעליהם כמו שקרה
לרנ' טדרוס הלוי ז"ל כששמוהו במאסר ודנוהו
משפט מות ונתבשר בחלום בשוררו בחלום נלאו הנ'
נמים ולמחר יבא לשלום:
מלכים עת למות ישפטוך
עלי מה זה כטיפך גנוכים
עלי מה זה ויש אחד שמואל
יהושע נעת שופטים מלכים

ועם היות שדברי המשוררים גוזמא, אף על פי כן ההופעות האלהיות לא נמנעו
מבעליהם, כמו שקרה לרנ' טדרוס הלוי ז"ל כששמוהו במאסר ודנוהו משפט מות,
ונתבשר בחלום בשוררו בחלום באלו הב' בתים, ולמחר יבא לשלום:
מלכים עת למות ישפטוך / עלי מה זה סעיפך גנוכים
עלי מה זה ויש אחד שמואל / יהושע בעת שופטים מלכים

שימו לב כיצד נרמזים בשיר ספרי הנביאים הראשונים: יהושע, שופטים, שמואל ומלכים.

שיר זה נמצא בספרו של המשורר טדרוס - "גן המשלים והחידות" (נדפס מכתב-יד ע"י דוד ילין, חלק
שני, כרך א, ירושלים תרצ"ד, עמ' 118). בשינויים קלים:

מלכים אם למות ישפטוך עלי מה רעיוןך נככים?
עלי מה זה? ויש אחד שמואל יהושע בעת שופטים מלכים.

שם (עמ' 121) נוספה גם כותרת מחורזת מאת המחבר, ובה תוספת פרטים על המקרה:

וברבות דורשי דמי / והמלך הרג רבים משרי בני עמי / יראתי אני על עצמי /
וארא בחלומי / כי ארבעת ספרי הנביאים הראשונים ניתנים לי בנומי / ואבינה
במראה כי יה [י]שלח איש שלומי / מיד איש חרמי / ואשיח לפי תומי / וכנאום ה'
צבאות נאומי.

מסע ביבליוגרפי - מאת אלי שטרן. חלק מהמידע והתמונות באדיבות "קדם" - בית מכירות
פומביות בע"מ. © כל הזכויות שמורות ואין להעתיק בשום אופן ללא רשות מפורשת. תגובות, רעיונות
והערות מתקבלות בשמחה, וכמובן מצטרפים חדשים לרשימת התפוצה. elishteren@gmail.com

נוטריון